

Шмарьова Т. О.

РЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ЦЕРКВИ В РОСІЇ ЗА СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ

У статті розглянуто та проаналізовано теорії походження церковної власності, джерела її формування та державне регулювання в Росії за Синодального періоду: заходи щодо секуляризації церковних земель, суб'єктний склад правомочних власників і осіб, що володіють майном на законних підставах, правовий режим майна культового призначення.

Ключові слова: церковна власність, теорії походження церковної власності, Синодальний період, державне регулювання, секуляризація церковних земель, суб'єкти права власності.

Період із 1700 р. по 1917 р. в історії православної церкви в Росії називають Синодальним [1]. Після смерті патріарха Адріана 16 жовтня 1700 р. патріарше управління церквою припинилося [2]. Царським указом від 16 грудня 1700 р. Стефана Яворського було призначено «екзархом блюстителем і адміністратором патріаршого престолу». Фактично зазначеним указом було скасовано патріарше управління православною церквою в Росії. Ще одним указом від 24 січня 1701 р. було поновлено діяльність Монастирського приказу, заснованого Соборним Уложенням царя Олексія Михайловича в 1649 р. [3], діяльність якого було припинено царем Федором Олексійовичем 1677 р.

14 лютого 1721 р. було урочисто відкрито відомство православного сповідання – Святійший Урядовий Синод. Відповідно до царського маніфесту від 25 січня 1721 р. основним законом вищого церковного управління став складений Феофаном Прокоповичем і правлений Петром I «Духовний регламент», який у лютому 1721 р. був прочитаний у Сенаті та підписаний царем [4]. Створена Духовна колегія, яка невдовзі була перейменована на Святійший Синод, «стала вищою установою, через яку» діяла «в церковному управлінні самодержавна влада» [5, с. 209].

Таким чином, Синодальний період в історії православної церкви в Росії мав періоди місцблюстителства (1700–1721 рр.) та власне урядування Святійшого Урядового Синоду (1721–1917 рр.). Завершився Синодальний період рішенням Помісного собору Православної російської церкви (1917–1918 рр.) від 28 жовтня (10 листопада) 1917 р. про поновлення патріаршого управління церквою. 5 (18) листопада 1917 р. патріархом було обрано Тихона (Беллавина), митрополита

Московського, інтронізація якого була звершена 21 листопада (4 грудня) 1917 р.

Історії церкви за Синодального періоду присвятили свої роботи М. С. Суворов, В. О. Ципін, І. К. Смолич, П. В. Знаменський та ін. Правовий статус майна церкви цього періоду досліджували відомі цивілісти Г. Ф. Шершеневіч, В. І. Синайський, К. П. Победоносцев та І. Є. Енгельман.

Саме за Синодального періоду остаточно оформився правовий режим церковного майна. І коли зараз постає питання щодо повернення майна колишнім власникам або їхнім правонаступникам, слід уважно вивчити: що, кому та на яких підставах і титулі належало, аби питання про повернення націоналізованого було вирішено підставно і справедливо.

Разом із тим, непоодинокими на сьогодні є висловлювання, що повертати церкві нічого не слід, оскільки сама вона була частиною державного механізму, отже, все її майно належало державі [6].

Очевидно, зазначене не відповідає дійсності. Так, Г. Ф. Шершеневіч вказує: «Від казни відділяються як самостійні суб'єкти ті відомства й установи, які хоча піддані казенному управлінню, але мають відособлене майно. Сюди належать [...] єпархіальні начальства, монастирі і церкви (ст. 698, п. 5, т. IX, ст. 435, 439, 443)» [7, с. 157]. К. П. Победоносцев зазначає: «В ст. 400 закону про маєтності (звід. т. IX, вид. 1876 р.) сказано: церковні землі мають подвійну природу: 1) землі, належні церквам за колишніми наданнями і писцевими книгами, або за новітніми укріпленнями, і 2) землі для церковних причтів і відведені до них для утримання від прихожан, у встановленій межовими законами пропорції» [8].

Нарешті, пунктом 13 Декрету Ради народних комісарів від 5 лютого (23 січня) 1918 р. «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» зазначено: «Все майно існуючих в Росії церковних і релігійних товариств оголошується народним надбанням. Будівлі і предмети, призначені спеціально для богослужбових цілей, віддаються, за особливими постановами місцевої або центральної державної влади, в безоплатне користування відповідних релігійних товариств» [9]. Очевидно, церковне майно таки існувало у власності церковних організацій, якщо саме воно в подальшому було націоналізовано.

Поняття «церковне майно» з точки зору права – не зовсім коректне, оскільки сама Церква в її розумінні християнами не є суб'єктом права власності на нього; церква оперує духовними категоріями, в той час як майно необхідне для відправлення богослужіння і як засіб до існування священнослужителів. Спроби визначитися, кому саме має належати церковне майно, відходять далеко в історію і відбивають уявлення про роль і місце церкви в суспільстві.

Так, римське коріння має теорія божественної власності, відповідно до якої всі пожертви церкві (а пожертви і були основним джерелом накопичення церковного майна) належали Богові. Ця теорія була розкритикована самими богословами: «До Бога не можна застосувати юридичні поняття і припущення цивільного права, як то *traditio, detentio, animus rem sibi habendi* тощо, так само, як не можна уявити Бога із тягарем сервітутів або зобов'язань, з якого належить стягнути борг, який підпорядкований регулятивній владі держави, що розмежовує сфери правомочностей окремих суб'єктів тощо. Цю теорію деякі німецькі вчені вдало назвали «наївним богохульством» [5, с. 388].

Так само давньою є теорія, що церковна власність – то власність нужденних, які жили за рахунок церковного майна. «Ще Блаженний Августин говорив, що єпископи, які розпоряджаються церковним майном, – це лише прокуратори, уповноважені господарів, а власне господарі – нужденні (*pauperes*)» [11].

Існують також теорія загальноцерковної власності (коли представник Бога на землі – Папа Римський – є універсальним суб'єктом права церковної власності), теорія цільового майна (розроблена цивілістами, згідно із нею церковне майно належить не особі, а меті свого призначення), публіцистичні теорії (їх прихильники розглядали церковну власність як

частину державної власності), церковно-общинна теорія (власність належить церковній общині) тощо. Усі ці теорії виникали у відповідний історичний період і використовувалися задля обґрунтування політики самої церкви і політики щодо церкви. Так, наприклад, теорія загальноцерковної власності дозволяла лицарським орденам приймати у власність будь-яке майно, яке таким чином переходило у власність усїєї церкви, на чолі якої стояв Папа Римський. Різноманітні публіцистичні теорії у свій час виправдовували і пояснювали секуляризацію церковних земель, здійснювану на користь державної скарбниці.

Знаний богослов протоієрей В. Ципін зазначає, що «в канонах немає відповіді на запитання, кому в Церкві належить право власності на майно, яке використовується з релігійною метою» [10]. Утім слід зазначити, що наведені вище теорії походження церковної власності або окремі їхні елементи утвердились у богословській думці Росії. Так, О. С. Павлов пропонує розглядати церковне майно як таке, що вилучено з цивільного обігу і відповідає винятково своєму призначенню. З приводу цього майна у церкви виникають суб'єктивні правомочності щодо: 1) його використання за призначенням; 2) нагляду за його використанням; 3) у разі неможливості використання за призначенням – використання з іншою метою або відчуження. У цьому розумінні церква нічим не відрізняється від інших власників будь-якого іншого майна: держава не має права втручатися в реалізацію церквою повноважень власника, а у разі посягання на церковне майно третіми особами церква має право по суду вимагати від таких осіб повернення свого майна. Охорона зазначеного порядку є обов'язком з боку всякої світської влади [11].

Що стосується суб'єктів права церковної власності, то, на думку О. С. Павлова, ними «з точки зору цивільного права, можуть бути визнані тільки окремі церковні установи як юридичні особи. Тут, в сфері цивільного права, є необхідним чітко визначений і, так би мовити, зв'язок дотичності майна (*res*) як об'єкта власності із певною особою, фізичною чи юридичною, як власником або господарем (*dominus*). Такий зв'язок між окремими церковними установами та їхнім майном дійсно і встановлюється самими способами надбання, так як майно зазвичай офірується, відписується за духовним заповітом тощо конкретній церкві, конкретному монастирю, конкретній церковно-благодійній установі» [11, с. 316].

Такий спосіб надбання церковної власності сформувався історично. За часів Київської Русі майно вільно здобувалося церквою за рахунок дарчих, заповітів на спомин душі, княжих пожалувань і через купівлю. З XI–XII ст. земля передається церкві із заборонаю передачі, в тому числі шляхом перепродажу третім особам [12].

Церковна власність завжди була спокусою для держави покращити свої збанкрутілі фінанси. Інколи їм у цьому допомагали самі священнослужителі, на переконання яких церкви і монастирі не мали права мати у власності землю і залежних людей. Відомий в історії рух «нестяжателів», заволзьких старців, іноків Білозерських і Вологодських монастирів, що його пов'язують із Нілом Сорським (1433–1508 рр.). Натомість йому протистояв рух йосифлян на чолі з ігуменом Йосипом Волоцьким (1439/1440–1515 рр.), до авторитету якого дослухався Іван III, що і дозволило уникнути секуляризації церковних земель, якої так прагнули «нестяжателі».

Політика Івана IV щодо церкви була більш суворою: спочатку він ухвалив, аби церкви і монастирі не примножували вотчини без його згоди, а в 1580 р. заборонив архієрейським домам і монастирям збільшувати свої земельні володіння.

На підставі Глави 13 Соборного Уложення 1649 р. царем Олексієм Михайловичем було створено Монастирський приказ, який не тільки виконував функції судової установи для церковних людей, але й розпоряджався зібраними з церковних вотчин доходами. Під час проведення церковної реформи в 1701 р. його було реанімовано Петром I, про що вже зазначалось. За Петра I Монастирський приказ отримав більші повноваження: він здійснював управління духовними вотчинами через призначених світських управителів, збираючи доходи із вотчин, повертаючи церковним установам суворо лімітовані кошти. І хоча в різні часи повноваження Монастирського приказу були різними, сам факт його створення означав втручання держави в церковне життя, не обмежуючись лише майновим його аспектом. Доходило до абсурду: наприклад, імператор Петро III одразу після сходження на трон у приватних розмовах неодноразово висловлював свої наміри примусити священство поголитися, вбратися в одяг протестантських пасторів, ба більше, навіть обмежити кількість ікон у православних храмах.

Тим же Петром III 1721 р. було підписано указ про секуляризацію церковних земель. Разом із церковними землями у відання Сенату перехо-

дила Колегія економії – колишній другий департамент Святійшого Синоду.

Золотий вік Катерини II для православної церкви в Росії таким не став. Указ Петра III щодо секуляризації церковних земель іще не було виконано, коли сам імператор унаслідок змови, очолюваної власною дружиною, позбувся влади. У маніфесті Катерини II від 28 липня 1762 р. серед причин, які буцімто спонукали змовників позбавити влади Петра III, значилася загроза з його боку для православної церкви. 12 серпня 1762 р. Катерина II підписала іменний указ, яким єпархіальним домам, монастирям і церковним причтам поверталася належна їм земля, Колегія економії підлягала розформуванню. Разом із тим, у листопаді 1762 р. було створено Духовну комісію щодо церковних маєтностей, результатом роботи якої став сумнозвісний іменний указ імператриці Сенату від 26 лютого 1764 р. Відповідно до цього указу всі населені церковні маєтності передавались у відання Колегії економії і церковні установи позбувались права управляти ними. Натомість, забравши церковні вотчини, держава взяла на себе обов'язок матеріально утримувати єпархіальні дома і монастирі – за рахунок доходів, отриманих від їх реалізації. Окрім того, церква не була позбавлена права купувати рухоме майно і накопичувати грошові кошти.

Утім реалізація положень на практиці виявилась не зовсім оптимістичною: секуляризовані землі осіли здебільшого у численних фаворитів імператриці, на потреби церковних установ виділялась ледь 1/7 частина від виручених за продаж землі коштів. Позбавлені засобів до проживання, монастирі закривались.

За часів онука Катерини II – Олександра I, церковна політика не докорінно, але змінилась. З одного боку, суворо заборону архієрейським домам і монастирям збільшувати нерухомість формально ніхто не відміняв, але на практиці таке придбання було. Єдиною для цього умовою стала особиста згода імператора.

Натомість адміністративний тиск на духовенство посилювався – все більшої влади щодо архієреїв здобув Обер-прокурор Святійшого Синоду (посаду Обер-прокурора Св. Синоду було запроваджено Петром I у 1722 р. Обер-прокурор Синоду – один із вищих державних сановників царської Росії, який на правах міністра керував Синодом Російської православної церкви і Відомством Православного сповідання, яке мало статус державної релігії).

Політика Миколи I щодо церкви була спрямована на підвищення її матеріального

добробуту – при збереженні ключової ролі держави в питаннях управління і нагляду. Так, держава суворо стежила, аби духовенство не порушувало заборону купувати землі з особисто залежними селянами. Але вже з 1829 р., після видання «Положень про способи до покращення стану духовенства», церкви, монастирі та архієрейські дома наділялися землями й угіддями (млинами та риболовлями), приходські причти – будинками. Держава збільшила матеріальне утримання, яке виділялось для монастирів, духовенству призначались пенсії, а приходським священикам – постійні і допоміжні оклади.

У Зводі законів про стан людей у державі в редакціях 1835, 1842 і 1851 рр. велику увагу було приділено церковному майну, здебільшого – в частині наділення та управління землею. «Монастирям і архієрейським домам дозволялось мати у володінні відчужені від казни землі і інші угіддя, в тому числі для риболовлі» [14]. Монастирі та архієрейські дома не могли у будь-який спосіб відчужувати ці землі та угіддя, але могли віддавати їх у найм за умови, аби на цих землях не організовувалися торгові заклади [13, ст. 219].

Загалом, за час правління Миколи I кількість земель духовенства було збільшено майже утричі проти попередніх періодів. Таку політику, коли держава намагається активно впливати на церковне життя, з іншого боку – щедро офіруючи в церковну інфраструктуру, можна назвати політикою покровительства, яка трималася тільки на добрій волі монарших персон.

Утім, як показує історія, російські самодержці не відмовлялись від цієї політики і надалі, щедро жертвуючи власні та стежачи, аби через Св. Синод вчасно виділялись державні кошти.

Наприклад, як слідує з листа Відомства Православного сповідання (Господарського управління при Св. Синоді, будівельного відділення, стіл 3) від травня 1906 р. за № 13336 Антонію, Архієпископу Волинському: «Імператор згідно із доповіддю Обер-прокурора Св. Синоду за клопотанням Вашого Високопреосвященства про допомогу на будівництво єдиновірської церкви в селі Должик, Житомирського повіту в 18 день сього травня Всемилоствійше зволив пожалувати на означений предмет від Монарших щедрот три тисячі рублів. Про таке Монарше пожертвування маю честь повідомити Ваше Високопреосвященство, додаючи, що гроші, слідом за цим, будуть переказані Волинській духовній Консистерії» [14].

За указом Миколи II Св. Синоду за доповіддю Обер-прокурора Синоду від 22 березня 1909 р. № 8773 з державних коштів було виділено допомогу на добудову церкви в селі Скаківка Житомирського повіту – через брак місцевих коштів на її остаточне облаштування, про що і було повідомлено Антонію, Архієпископу Волинському і Житомирському, Почаївській Успенській Лаври Священно-Архімандрита [15].

Наприкінці XIX ст. з'явилися спроби виокремити церковне майно із загального цивільного обігу – шляхом непоширення на нього звичайних способів набуття, зокрема набувальної давності. Відомою є справа місцевого причта одного із селищ Вятської губернії, який дозволив земському фельдшеру за його заслуги оселитися на церковній землі. Облаштувавшись, фельдшер невдовзі почав здавати надлишки приміщень під училище, оформивши письмово контракти із земською управою від свого імені. Причт на те уваги не звернув, а фельдшер у подальшому порушив питання про оформлення права власності на землю – на підставі набувальної давності.

Письмовим доказам (договорам з управою) причт міг протиставити тільки свідчення свідків, які не можуть спростовувати докази письмові, тому суд і Палата (окружні суди і Судові палати – суди першої та другої інстанцій, введені судовою Реформою в Росії від 1864 р.) відмовили в допиті свідків. Разом із тим, як зазначав І. Є. Енгельман, сам факт укладення договору найму не є свідченням того, що майно передавав наймодавцеві саме власник, тому «суди надали доказу силу, якої він не має» [16].

Рішенням № 2 від 1893 р. Урядовий Сенат (касаційна інстанція відповідно до судової реформи 1864 р.) визнав, що до церковних земель правило набувальної давності застосованим бути не може. При цьому Сенат послався на ст. 401 т. IX Зводу Законів вид. 1876 р., відповідно до якої «церковні землі та інші, належні до церкви угіддя, залишаються завжди недоторканою церковною власністю і захищаються від будь-яких сторонніх зазіхань».

Проте така практика проіснувала недовго. Як зазначав Г. Ф. Шершеневич, «наша практика один час дещо розширяла коло предметів, вилучених від дії давності. У рішенні 93, 2 Сенат визнав, що на підставі буквального розуміння ст. 446 т. IX Зводу Законів та історичних джерел дії давності не підлягають церковні землі. Але у зв'язку із сильним протестом, яким було зустрінуте рішення в нашій літературі, і

практичних складнощах, викликаних рішенням, Сенат знову переглянув питання і відмовився від своєї позиції (02, 2)» [7, с. 315]; спроба юридичного обґрунтування особливого статусу церковних земель як складової церковної власності не була успішною.

Отже, з одного боку, існувало розуміння, що церковна власність із погляду її призначення повинна мати особливий статус, але практика щодо цього впродовж років не була однозначною.

За церковною традицією об'єкти права церковної власності поділяються на дві категорії: речі священні (*res sacrae*) і речі церковні. До священних речей належать предмети, спеціально призначені для звершення богослужінь. Священні речі, в свою чергу, поділяються на священні у власному розумінні слова та освячені. Окрім самих храмів, церков, священними є священні сосуди і напрестольні речі. До освячених речей слід віднести молитовні дома, каплички, цвинтарі, а з рухомого майна – купелі, ковші, кропила, кадильніці, панікадила, лампади, підсвічники, поставлені на них свічки, богослужбові книги і дзвони. Відчуження священних речей категорично заборонялось. Давні церковні правила тільки в одному випадку дозволяли продаж священних сосу-

дів – для викупу полонених; при цьому священний сосуд мав відчужуватися не у своїй звичайній формі, а у вигляді злитку.

Церковними речами вважалося будь-яке майно, яке слугувало церковним потребам – рухоме і нерухоме, наприклад, гроші на утримання церков і священства [10].

За Синодального періоду остаточно оформилося правило, відповідно до якого суб'єктами права церковної власності визнавались архієрейські дома, монастирі і церкви. Майно належало їм на праві власності, але з різних причин це право знавало різних обмежень, пов'язаних з особливим статусом церкви після проведення Петром I церковної реформи. Російська монархія, вбачаючи в церкві свого надійного союзника, проводила щодо останньої політику заступництва, щедро офіруючи кошти на будівництво і реставрацію храмів, їхнє облаштування. Проте настрої в суспільстві не завжди були на боці церкви: наприклад, рішення щодо звільнення духовенства від подушного викликало обурення і в подальшому спровокувало загальне незадоволення.

Утім часи змінюються, і церкві слід повернути колись забране в неї майно. На жаль, для того аби зрозуміти це, суспільству довелося пройти через великі випробування.

Список літератури

1. Знаменский П. История Русской Церкви [Электронный ресурс] / П. Знаменский. – Москва : Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – Кн. 10. – 474 с. – Режим доступа: http://krotov.info/history/makariy/znam_00.html. – Назва з екрана.
2. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917 гг. / И. К. Смолич. – Глава I. «Становление государственной церковности», § 2 «Церковь при местоблюстителе патриаршего престола Стефане Яворском» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/439968>. – Назва з екрана.
3. Горчаков М. Монастырский приказ (1649–1725 гг.). Опыт историко-юридического исследования Священ. М. Горчакова / М. Горчаков – СПб. : Тип. А.Траншеля, 1868. – С. 3.
4. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917 гг. / И. К. Смолич. – Глава I. «Становление государственной церковности», § 3 «Духовный регламент» и учреждение Святейшего Синода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/439968/>. – Назва з екрана.
5. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н. С. Суворов ; [под ред. и с предисл. В. А. Томсинова]. – М. : Зерцало, 2004. – С. 209, 388.
6. Имела ли церковь собственность в Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://apologetics.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=134:2011-08-01-19-47-22&catid=40:2011-07-26-20-26-46&Itemid=65. – Назва з екрана.
7. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Т. 1. – М. : Статут, 2005. – С. 157, 315.
8. Победоносцев К. П. Курс гражданского права / К. П. Победоносцев. – Первая часть : Вотчинные права. – М. : Статут, 2002. – С. 554.
9. Декрет Ради Народних Комісарів від 5 лютого (23 січня) 1918 року «Про відділення церкви від держави і школи від церкви» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5325/>. – Назва з екрана.
10. Ципин В. А. Церковное право [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.klikovo.ru/db/book/msg/4213>. – Назва з екрана.
11. Павлов О. С. Курс церковного права / О. С. Павлов. – СПб. : Лань, 2002. – С. 314.
12. Введение христианства на Руси : сборник / ред. А. Д. Сухов. – М. : Мысль, 1987. – С. 125.
13. Свод Законов о состояниях людей в государстве. – СПб. : Типография Второго отделения Собст. Его Велич. Канцелярии, 1835. – Ст. 218.
14. Державний архів Житомирської області. Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 18.
15. Державний архів Житомирської області. Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 63.
16. Энгельман И. Е. О давности по русскому гражданскому праву: Историко-догматическое исследование / И. Е. Энгельман. – М. : «Статут», 2003. – С. 282.

T. Shmariova

REGULATION OF CHURCH PROPERTY IN RUSSIA DURING THE SYNODAL PERIOD

The article reviews and analyzes the theory of church property, the sources of its formation and its state regulation in Russia during the Synodal period: measures of secularization of church lands, the subjects composition of empowered owners, and eligible persons to legally own property, the legal regime of property for religious purposes.

Keywords: church property, theories of the origin of church property, the Synodal period, government regulation, the secularization of church lands, the subjects of ownership.

Матеріал надійшов 20.02.2013